

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

ҚОҒАМ ДӘУІРІ

және

ҒЫЛЫМИ - САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

1/2008

СЫРТҚЫ САЯСАТ
ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗДІК

ІШКІ САЯСАТ
ЭКОНОМИКА

ҚОҒАМ
ТАРИХ
МӘДЕНИЕТ

Астана

Г.И. Пацевич еңбектеріндегі көне дәуірлер тарихының сауалдары

Досбол БАЙҒОНАҚОВ,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы,
тарих ғылымдарының кандидаты

Казақстан тарихнамасында ілкі замандар проблемаларымен айналысқан көрнекті ғалымдардың ғылыми мұрасын терең талдаудан өткізу қажеттілігі күннен күнге артып келеді. Бұл ретте көне дәуірдегі Қазақстан тарихнамасы басқа кезеңдер немесе дәуірлер тарихи таңымымен салыстырғанда кенжелеп қалып келе жатқандығын айта кету керек. Сондықтан ғылыми еңбектерінің зерттеу өзегін Қазақстан көне замандары тарихының өзекті де ділгір мәселелері құраған зерттеушілердің ғылыми ізденістерін жүйелеп, бір ізге түсіруіміз қажет. Сонда ғана отандық тарихнаманың ең ерте кезі толыққанды баяндалатындығы белгілі. Бұл жерде ең алдымен артында өшпес із қалдырған ғалымдар еңбектерін саралауымыз керек. Мұндай зерттеушілердің қатарына биыл туылғанына 115 жыл толатын Героним Иосифович Пацевичті де жатқызуға болады.

Ғалымның ғұмырнамасына қысқаша тоқталып кетер болсақ, Г.И. Пацевич 1893 жылы Белоруссиядағы Витебск облысында, Шатрово деревнясында туылып, 1970 жылы 4-қазанда Алматы қаласында дүниеден қайтқан. 1910 жылы Смоленск реальды училищесін бітіргеннен кейін, Мәскеу археология институтына түсіп, оны 1914 жылы тәмәмдайды да, ғалым археолог атағын алады. 1919-1924 жылдары Қызыл Армия қатарында болады. 1924-1933 жылдары инженер болып қызмет атқарады. 1934-1938 жылдары Г.И. Пацевич Қазақстан Орталық музейінде ғалым хатшы болып жұмыс істейді. Осы жылдары ол атакты А.Н. Бернштам басқарған Жетісу археологиялық экспедициясының жұмыстарына қатысады да, Талас алқабындағы ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізе бастайды. 1938 жылы ортағасырлық Тараз ауданындағы ескерткіштердің қорғалуын қамтамасыз ететін Жамбыл (Тараз) қаласында археологиялық пункт ашылғанда ғалым сонда көшіп барып, алғашқыда ғылыми қызметкер, 1940 жылдан бастап пункт директоры болып жұмыс жасады. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін бұл пункт Тарих, археология және этнография институты қарамағына берілгеннен кейін Г.И. Пацевич Алматыға қайта көшіп келеді де, осы Институтта он шақты жыл бойы жұмыс істейді [1]. 1954 жылы Мәскеуде «Историческая топография городов и поселений юга Казахстана VIII-XV вв.» атты тақырыпта ғылым кандидаты дәрежесін сәтті қорғады [2].

Г.И. Пацевич ғылыми еңбектері Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарих, археология мен сәулет өнері мәселелеріне арналған. Әйтсе де, ізденістерінің хоронологиялық ауқымы темір дәуірінен басталады. Дәуірге

катысты және оған жататын ескерткіштерді зерделеген ғалымның бірқатар еңбектерінде негізінен Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі заттай мәдениет тарихы сөз болады. Бұл кезеңмен айналысуына жоғарыда аталған Жетісу археологиялық экспедиция мүшелерінің ғылыми бағыттары мен жаңадан ашылған археологиялық пункт жұмыс спецификасы да әсер етсе керек. Г.И. Пацевич өзінің екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жариялаған «Отчет об археологической разведке в Джувалинском районе Южно-Казахстанской области в 1939 г.» атты мақаласында Жуалы өңірінде жүргізілген жұмыстардың кейбір қорытындыларын түйіндеді [3]. Барлау Күйік, Үлкенсай, Боралдай, Қаратау, Құлантау жоталарында, Теріс, Қошқарата өзендері бойында жүргізіледі. Жуалы ауданы аумағынан ол тізбектелген бірнеше обалық қорымдарды, екі төрткүл ұшырастыра алды. Шындығына келгенде, Г.И. Пацевич мұнда кездесетін ескерткіштерге материалдық жағдайға байланысты қазба жұмыстарын жүргізе алған жоқ. Ғалым 1938-1939 жылдардағы Қаратаудың солтүстік беткейіндегі, Берікқара шатқалындағы материалдарға қарап, мұндағы обалық ескерткіштерді әріптесі А.Н. Бернштамның ізімен сарматтар дәуіріне (б.з.б. III ғ. – б.з. I-II ғғ.) жатқызады [3, 92]. Бірақ, Г.И. Пацевич мұндағы ескерткіштерді қалдырған тайпалар дәл сарматтар екендігін айтпайды, оның ойынша бұл өңірде қыста Билікөлде тіршілік еткен басқа тайпалар өмір сүрген. Ол ескерткіштердің нақты мерзімін көрсетпеді. Бірақ Берікқара тобындағы ескерткіштердің уақытына сай келуі мүмкін деп жорамал жасады.

Зороастризм мәселелеріне де Г.И. Пацевич көп көңіл бөлді. Оның «Зороастрийское кладбище на Тик-Турмасе» деген мақаласында Жамбыл облысы аумағындағы осы дін өкілдері қалдырған ескерткіштердің зерттелу тарихы бір жүйеге түсірілді [4]. Автордың айтуынша, хум секілді оссуарийлерде сақталған археологиялық олжалар Жамбыл төңірегінен (Базар көшесінен) алғаш рет 1904 жылы табылған. Мұндағы оссуарий созыла түскен киіз үйге ұқсас тұрпатта болған. 1931 жылы қала бакшасының аумағынан 2 м тереңдіктен биіктігі 50 см хум шыққан. 1939 жылы көктемде Колхоз көшесінен 1-1,5 м тереңдіктен де адам сүйегі салынған хум табылған. Осы олжалардың барлығы ұн базары маңына шоғырланған. Сол жылы көктемде осы базар төңірегінен тағы да адам сүйектері салынған екі хум табылғанымен, бұл жайында хабар археологиялық пунктке тек күзде ғана жетеді [4, 98-99]. Жамбыл (қазіргі Тараз қаласының аумағы) қаласынан 3 км шығысқа қарай Тектұрмас тау массивінен 1932-1933 жылдары құрылысқа тас алып жатқан кезде адам сүйектері салынған хумдар, адам бас сүйектері шыққандығы жайлы хабар алғаннан кейін Г.И. Пацевич 1939 жылы осында келіп зерттеу жүргізеді. Мұнда ол сегіз жерден қазба түсіреді. Нәтижесінде бірқатар олжалар табылып, зороастризмді тұтынған жергілікті адамдардың әлеуметтік жайын анықтауға мүмкіндік алынады. Г.И. Пацевич пікірінше, мұндағы халықтың мүмкіндігіне қарай түрлі оссуарийлер қолданылған, кейде кедей адамдар керек болса сүйек қалдықтарын бір жерге жинап көме салған. Сондай-ақ қыш ыдыстарында күн бейнесін, отты білдіретін штамптар түсірілген [4, 104]. Сайып келгенде, Қазақстан археологтары бұдан бері зороастризм дінін тұтынған халықтың жерлеу орындарын көп зерттей қойған жоқ. Мұның өзі аталмыш проблемалар бойынша іргелі зерттеулерді қажет етеді. Болашақта зороастризмдік діни таным-түсінік пен заттай мәдени қалдықтарды кешенді түрде жан-жақты басқа сала мамандарымен бірге зер-

делеу қажет. Сонымен қатар ерте темір дәуірінен бастап қазақ халқының салт-дәстүрінде, сондай-ақ жосын-жоралғыларында сақталған зороастризм қалдықтарын қарастырған абзал. Біздіңше, қазақ халқының кейбір ұлттық салттары (келін түсіргенде отқа май құю, отпен аластау, т.б.) сол көне замандардағы әдет-ғұрыптардан хабар береді.

Сондай-ақ Г.И. Пацевич өз мақалаларында Қазақстан археологиялық дамуының мәселелерін де қарастырып отырды. Басқа авторлармен бірге жазған «Основные итоги археологических работ на территории Казахстана в 1955 году» [5], «Обзор археологических работ в прошлом и исследования Южно-Казахстанской археологической экспедиции (1947-1951 гг.)» [6], т.б. бірнеше мақалалары жыл сайын республика аумағында жүргізілген зерттеулер тарихын толымды түрде баяндап берді. Мұнда ол отандық археологияның қалыптасып дамуын, қазақстандық және кеңестік әріптестері жүргізген далалық жұмыстарды қорытындылады.

Әйтсе де, Г.И. Пацевичтің Қазақстан археологиясына қосқан басты үлесінің бірі оның әріптестеріне (К.А. Ақышев, Г.А. Кушаев, А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова, Е.И. Агеева) «Археологическая карта Казахстана» атты ескерткіштер реестрін түзуіне немесе құрастыруына қолқабыс тигізуі болып табылады. Бұл еңбек Қазақстан археологиясы үшін жасалған үлкен маңызды кадам еді. Ол КСРО-дағы мұндай бағыттағы алғашқы жұмыс болатын. Онда 1958 жылға дейін белгілі әр дәуірдің барлық ескерткіштері жүйеленді [7]. Жинаққа республика аумағынан табылған 5 мыңға жуық археологиялық нысандар енді, әрбір мақалада ескерткіштің орналасқан орны, оны кімнің зерттегені, қандай материалдар алынғаны, қай уақытпен мерзімделінетіні жайында нақты ақпараттар берілді. Бұл кітап әлі күнге дейін мамандар үшін таптырмас ғылыми мәні зор дүние саналады. Онда Г.И. Пацевич Жамбыл және Қостанай облыстарындағы ескерткіштердің толымды картасын жасады [7, С.7]. Өзі зерттеген көптеген ескерткіштерді картаға енгізе отырып, әрқайсы жайлы толымды мәлімет беруге ұмтылды.

Ежелгі Қазақстан тарихнамасындағы күрделі проблемалардың бірі ерте темір дәуіріндегі халықтар мен тайпалардың қоныстануы, орналасуы және тіршілік еткен аумағын анықтау болып табылады. Г.И. Пацевич жазба дерек көздері мен тарихи зерттеулерді ғылыми талдаудан өткізіп, бұл жайында өзге әріптесімен бірге былай деп қорытындыға келген: «Скифтерді олар (антикалық авторлар – авт.) бірқатар тайпалық одақтарға бөлген, олардың ең ірілері қазіргі зерттеушілер тарапынан былайша локализацияланады: каспиилер – Каспийден шығысқа қарай, массагеттер - Эмудария мен Сырдария төменгі ағысын, сақтар болса Тянь-Шань жотасын, ал қазіргі Жетісу жерінде исседондар қоныстанған. Исседондардан солтүстікке қарай жалғыз көзді - аримаспылар, ал олардан солтүстікте алтын қорғайтын «грифтер» болған. Антикалық авторлар ұсақ бірлестіктер мен тайпалар туралы да айтады, мысалы, абии, пассиан, тохар, сакаравал, массагет, гомодот, гист, карат, комар, комед, гриней скифтері, тоорпы, бельттер және т. б. Олардың арасындағы абиилер (су сақтары) Сырдарияның ортаңғы ағысын, Қаратаудың таулы жоталарын мекендеген, Қаратаудың солтүстік және солтүстік-шығыс беткейлерінде қараттар тіршілік еткен» [8]. Автор айтқан өңірлердегі кейбір тайпалар мен халықтардың орналасуы да болашақта арнайы зерттеуді қажет етеді. Себебі мұндағы айтылған кейбір этностар жайлы отандық тарихнамада әлі күнге дейін арнайы сөз қозғалмай келе жатыр.

Г.И. Пацевич ұзақ жылдар бойы Е.И. Агеевамен бірге 1947-1951 жылдары Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (жетекшісі А.Н. Бернштам) құрамында тұрақты түрде жұмыс істеген болатын. Онымен бірге бірнеше еңбектерін жариялады. Кейде олардың ғылыми ой-пікірлері бір жерден шығып жатты. Айталық, керамикалық материалдарға қатысты мағлұматтар негізінде зерттеуші Қазақстанның оңтүстік өңірлерінің археологиялық кезеңдерін былайша көрсетеді: «1. Сақ (б.з.б. VІІ-ІV ғасырлар). 2. Ерте кангюй (б.з.б. III ғасыр – б.з. I ғасыры). 3. Кейінгі кангюй (б.з. I-ІV ғасырлары). 4. Кенгерес (V-ІІІ ғасырлар). 5. Қарлұқ (VІІІ-ХІІ ғасырлар). 6. Шығыс қыпшақ (ХІІІ-ХV ғасырлар) [9]. Сөйтіп, ол Е.И. Агеевамен бірге қыш ыдыстарын дерек көзі ретінде пайдалана отырып Орталық Азияда өмір сүрген тайпалар мен халықтардың көп ғасырлық саяси, экономикалық және мәдени байланыстарын ашып көрсетті. Оның ойынша, б.з.б. I-мыңжылдық пен б.з. алғашқы ғасырларындағы Қазақстанның оңтүстігінде өмір сүрген тайпалардың мәдениеті Ташкент жазирасы мен Сырдарияның орта және төменгі ағыстарын мекендеген халықтарға жақын. Түрік-оғыз кезеңіндегі байланыстар Сырдария төменгі ағысындағы оғыздармен, Жетісу қарлұқтарымен және Ташкенттік түрік-соғды тұрғындарымен жақын болғандығын аңғартады [8, 202]. Сөйтіп, Г.И. Пацевич археологиядағы маңызды дерек көзі болып табылатын керамикаға ерекше мән беріп, оның негізінде күрделі мәселелерді шешуге ұмтылды.

Аталмыш экспедиция Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда (шығыс бөлігі) мен Жамбыл (оңтүстік-батыс бөлігі) облыстарының аумағында зерттеулер жүргізіп, осы аймақтағы археологиялық ізденістер тарихында өз қолтаңбасын қалдырды. Сондай-ақ Г.И. Пацевич Орталық Қазақстан және Батыс Қазақстан археологиялық экспедицияларының жұмыстарына да белсенді түрде араласып, көне мәдениеттер жайында мол ақпарат жинастырды. Тіпті 1950-жылдар орта тұсында Қостанайдағы тың жерлерді игеруге байланысты археологиялық ескерткіштерді зерттейтін экспедицияны да басқарды. Ол алған мағлұматтар Қазақстанның солтүстік өңіріндегі бұрын ақтандақ болып келген мәселелерді шешуге көп септігін тигізді. 1955 жылы зейнеткерлікке шыққанымен, ұзақ жылдар бойы ғылыми ізденістерін жалғастырды. Тіпті 1959 жылы Шардара су қоймасы орнында жүргізілген зерттеулерге қатысты. Көне қалалар мәдениетінің ерекшеліктерін ашып көрсетті [1]. Осы жылдары алған мәліметтерінің негізінде ол Қазақстанның ежелгі тұрғындарының архитектурасын, құрылыс ісін, шаруашылығы мен тұрмысын, қалалар топографиясын зерделеуге арнаған 40-тан астам еңбектер жазды.

Г.И. Пацевич 1950-жылдар ортасында Қостанай археологиялық экспедициясының жұмыстарына жетекшілік етті. Мұнда отряд жетекшісі Т.Н. Сениговамен бірге игерілетін тың және тыңайған жерлерді археологиялық тұрғыдан зерттеді. Экспедиция картаға 88 археологиялық нысанды түсіріп, облыс жерінен 32 оба қазды. Ең маңызды ескерткіштер Таранов, Пешков аудандарындағы кеңшарлар мен ұжымшарлардың (Викторов, Асенкритовка, Курск, Львов, Комсомол, Приречный, Жетіқара қ.) аумақтарынан қазылып, түрлі археологиялық нысандар қола дәуірінен бастап орта ғасырлар уақытымен мерзімделді [9, 99-103]. Алынған материалдар Қазақстанның солтүстік өңіріндегі, оның ішінде Тобыл бойындағы археологиялық мәдениеттер проблемаларын қарастыруға мол жағдай жасады. Далалық жұмыстар нәтижесінде сан алуан бұйымдар мен заттар, қару-жарақтар (құмыра, жебе ұшы, қола білезік, пышақ, қанжар, моншақ, сүйек және төсеніш

қалдықтары, т.б.) алынып, оба құрылыстарының сипаттамасы жасалынды. Қабірге қойылған мәйіттердің орналасуы, байырғы адамдардың дүниетанымы секілді сауалдар қарастырылды.

Ғалымның қаламынан бірқатар іргелі еңбектер де шықты. Солардың бірі де бірегейі Е.И. Агеевамен бірігіп жазған «Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана» атты ізденісі еді [8]. Мұндай іргелі еңбекте көне замандар тарихындағы сан алуан мәселелер өрбітіліп, салихалы қорытындылар жасалынды. Айталық, онда зерттелген ауданның тарихи-географиялық анықтамасы, археологиялық ескерткіштердің зерттелу тарихы, қоныстар мен қалалардың тарихи топографиясы, қыш ыдыстардың хронологиялық классификациясы, керуен жолдары, ежелгі мәдениеттер ерекшеліктері, мәдениеттердің дамуы сынды түйіні түйіткілді көптеген сауалдар қарастырылды.

Еңбекте кангюйлер (қаңлылар) тарихының кейбір қырлары да қарастырылған. Сол уақыттарда зерттеушілер кангюйлердің орналасуы жайлы өз пікірлерін білдірген болатын. Айталық, С.П. Толстов кангюй мемлекеті шығыста Ферғанамен, оңтүстікте Парфия және Бактрия жерлерімен шектесті, батыста оған Хорезм мен Бұхара жазиралары енген деп есептеді [10]. Ал, А.Н. Бернштам болса кангюйлердің шығыс шекарасы Талас өзені арқылы өтті деген еді. Бұл ғалым кангюйдің қытай дерек көздерінде айтылатын бес иеліктерін былай орналастырды: Юе-ни – Ташкент жазирасында, Сусе – Сырдарияның орта ағысында, Фуму – Жаңақорғаннан Қазалыға дейінгі жерде, Ги – Сырдарияның төменгі батпақты, көлді аудандарында, Юегань – Хорезм аймағында жайғасқан [11]. Г.И. Пацевич өз кезегінде аталмыш еңбек телавторымен бірге А.Н. Бернштамның айтқан пікірлерін қолдады, бірақ бұл мәселенің әлі де даулы екендігін ескертті [8, 9]. Мұны авторлар проблеманың әлі толымды түрде зерттелмегендігімен түсіндірді. Дегенмен, Г.И. Пацевич ізденістеріне ерте темір дәуірі мен орта ғасырлар кезеңінің материалдық байланыстары үздіксіз дамып тұрды деген ұстаным тән екендігін айта кету керек.

Жалпы алғанда, Г.И. Пацевичті мамандар көбіне орта ғасырлық қала мәдениетін зерттеуші ретінде кеңінен таниды. Біз өз кезегімізде ғалымның ортағасырлық мәдениетке қатысты айтқан басты-басты ой-пікірлеріне аздап қана тоқталып кетсек дейміз. Себебі археологтың ортағасырлық тарихымыздың проблемаларына қатысты жүргізген ізденістері, келелі пайымдаулары арнайы ғылыми талдауларды қажет етеді.

Ол ортағасырлық бірнеше қалалардың орнын қазды. Солардың бірі - көне Тараз қаласы. Мұнда ол 1940 жылы қазба жұмыстарын А.Н. Бернштамның кеңесшілігімен жүргізіп, бес кезеңге тән қала стратиграфиясын, мәдени қабатын нақтылады [12]. Қазба барысында алынған материалдар (монета, құмыра, шаруашылық заттар, металл бұйымдар, т.б.) 1936-1938 жылдардағы осы қала орнынан А.Н. Бернштам алған мағлұматтардың растығын дәлелдеді. Ғалым әсіресе көне Тараздан табылған монеталарға ерекше көңіл бөлді [13]. Олардың жасалу жолына, пайдаланылған металл көздеріне және уақытына қатысты өз пайымдауларын жасады.

Сарайшықта қазба жүргізген Ә.Х. Марғұлан экспедициясының жұмыстарына да Г.И. Пацевич қатысқан болатын. Оның Сарайшықтағы құмыра жасайтын пешке [14], кірпіш күйдіретін пешке [15] арналған мақалаларында тұрғызылған пеш кірпіштерінің көлемі (36-37X36-37X7-8 см), пештің құрылысы, мерзімі

(XIII ғ. бас кезі), т.б. мәселелері анықталды. Г.И. Пацевич пікірінше мұндағы пештер құрылысы ешқандай да сырттан әкелінген емес, олар жергілікті қоғамда шаруашылықтың көркеюіне орай дербес түрде ежелден дамыған.

Қазіргі Тараз қаласынан 40 шақырым шығысқа қарай жатқан Ақыртас кешенін де Г.И. Пацевич зерттеген болатын. Мұнда ол 1940, 1945-1946 жылдары зерттеу жүргізіп, Ақыртас топографиясын, сарай құрылысы бөлмелерін, су жүйелерін, т.б. сипаттап жазды. Ғалым Қасрыбас елді мекеніне қарап, Ақыртасты IX ғасырға дейін тұрғызылған кешен деп есептеді [16]. Бір қызығы, Ақыртастың өзіндік зерттелу тарихы бар. Алғаш рет оны 1864 жылы суретші М.Н. Знаменский көріп, суретін салған. 1867 жылы белгілі ғалым П.И. Лерх кешенді қарап шығады да, оны XIII ғасыр бас кезіндегі құрылыстармен салыстырып, Ақыртас кешенін будда храмы деп есептеген. 1893 жылы Ақыртаста әйгілі В.В. Бартольд та болып, оны несториандардың монастыры деген пікірге келген. В.А. Каллаур Ақыртасты Қасрыбаспен салғастырды. Мұнда 1936-1938 жылдары А.Н. Бернштам экспедициясы болып, аталмыш кешенді зерттеді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Ақыртаста болған Т.К. Басенов оны ешқандай храм да, монастырь да емес, ол VIII-IX ғасырларда тұрғызылған сарай-камал деген деген қорытынды жасады. Одан кейін бұл кешеннің мәнін Л.Ю. Маньковская шешуге тырысты. Бұл ғалым Ақыртасты құрылысы X ғасырдан кем емес уақытта басталған керуен-сарай деп болжам жасады. Бүгінгі күні К.М. Байпақов Ақыртасты IX-X ғасырлардағы қарлұқтар ставкасы деген өз көзқарасын ұсынып отыр [17, 145-147].

Сонымен қатар Г.И. Пацевич ортағасырлық архитектуралық кешендерге, олардың сақталуына және қалпына келтірілуіне көп көңіл бөлген [18]. Әсіресе мерзімді басылымдарда Айша-биді, Қарахан, т.б. ескерткіштерді қорғау қажеттілігі, олардың тарихи маңызы жайлы мақалалар жариялап, көне дәуірлерден жеткен мұраны келер ұрпаққа жеткізу керектігі жөнінде сөз қозғады [19]. Сондай-ақ зерттеуші аталмыш ескерткіштерге қатысты халық арасындағы аңыз-әңгімелерді де мақалаларында көтеріп отырды. Сәулет өнерінің ескерткіштері жайлы зерттеуші жасаған қорытындылар бұл кешендерді осы заманда қайта қалпына келтіру жұмыстары кезінде ескерілгендігін айта кеткен жөн.

Қорыта айтқанда, Г.И. Пацевич Қазақстанның көне және ортағасырлық тарихына, мәдениетіне, археологиясына қомақты үлес қосты, оның қалдырған саң салалы ғылыми мұрасы (50 шақты еңбегі бар) бүгінгі күні ежелгі замандар сауалдарын қарастырған отандық тарихнаманың бір бөлігін құрайды. Кезінде жарық көрген еңбектерінің барлығы мұқият әрі терең талдаудан өтуді қажет етеді. Әсіресе, ортағасырлық кезеңдегі мәселелерге арналған ізденістері өз салалары (қала мәдениеті, сәулет өнері, нумизматика, құмырашылық дәстүр, топография, т.б.) бойынша болашақта кешенді түрде қарастырылғаны жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сенигова Т. Г.И. Пацевич / СА, 1971. №2. С.308
2. Пацевич Г.И. Историческая топография городов и поселений юга Казахстана VIII-XV вв. (по археол. данным). Автореф. дисс. канд. ист. наук. М., 1954. -16 с.

3. Пацевич Г.И. Отчет об археологической разведке в Джувалинском районе Южно-Казахстанской области в 1939 г. / Известия АН КазССР, 1948. Серия археологическая. Вып. 1. С. 92-97
4. Пацевич Г.И. Зороастрийское кладбище на Тик-Турмасе / Известия АН КазССР, 1948. Серия археологическая. Вып. 1. С. 98-104
5. Акишев К.А., Агеева Е.И., Пацевич Г.И., Маргулан А.Х. Основные итоги археологических работ на территории Казахстана в 1955 году / Известия АН Казахской ССР, 1954. Серия истории, экономики, философии, права. Вып. 3. С. 94-106
6. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Обзор археологических работ в прошлом и исследования Южно-Казахстанской археологической экспедиции (1947-1951 гг.) / Труды ИИАЭ АН КазССР, 1958. Т.У. Археология. С. 12-60.
7. Археологическая карта Казахстана. Реестр. А.-А., 1960. - 449 с. с прил.
8. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана / Труды ИИАЭ АН КазССР, 1958. Т.У. Археология. С. 3-215
9. Акишев К.А., Агеева Е.И., Пацевич Г.И., Маргулан А.Х. Основные итоги археологических работ на территории Казахстана / Известия АН КазССР, 1956. Серия истории, экономики, философии, права. Вып. 3. С. 94-106
10. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948. С. 20-24
11. Бернштам А.Н. Древний Отрар / Известия АН КазССР, 1951. вып. 3. С.97; Сонікі. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана. Сонда. 90-б.
12. Пацевич Г.И. Раскопки на территории древнего города Тараза в 1940 году / Труды ИИАЭ АН КазССР, 1956. Археология. Т.1. С. 73-86
13. Пацевич Г.И. Монеты древнего города Тараза / Коммунист, 1940. №116
14. Пацевич Г.И. Гончарная печь на городище Сарайчик / Труды ИИАЭ АН КазССР, 1956, Т.1., Археология. С. 221-226
15. Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике / КСИИИМК, 1957, Вып. 69. С. 111-114
16. Пацевич Г.И. Кыр-Таш / Вестник АН КазССР, 1949, №4. С. 80-85
17. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. А., 2002. С. 145-150
18. Пацевич Г.И. Ремонт и реставрация мавзолея-мечети Ходжа-Ахмеда Ясови в 1939-1941 гг. / Известия АН КазССР, 1950. Серия архитектуры. Вып. 2. С. 95-100
19. Пацевич Г.И. К реставрации мавзолея Айша-биби / Коммунист, 1950 №6; Сонікі. Архитектурные памятники нашей области / Коммунист, 1949. №42; Сонікі. Легенды о мазаре Аулие-ата Карахана / Коммунист, 1940. №133; Сонікі. Мазар Аулие-ата Карахана / Коммунист, 1941. №133; Пацевич Г.И., Ремпель Л.И. Сохранить архитектурные памятники / Коммунист, 1940. №173.